

СТАТТІ

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ОСНОВНІ РИСИ ТА ХРОНОЛОГІЯ
СЕРЕДНЬОСТОГІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

За останні десятиріччя у вивченні пам'яток мідного віку півдня Східної Європи досягнуто значних успіхів. Істотні результати одержано при дослідженні енеолітичних культур Північного Кавказу і Криму — майкопської, куро-аракської, кемі-обінської. Внаслідок розкопок на Нижньому Дніпрі (Михайлівка, Осокорівка) і Інгульці (Широке) виявлені поселення та поховання мідного віку на Херсонщині. Значні дослідження енеолітичних пам'яток трипільської культури проводяться на Дніпровському Правобережжі.

На жаль, залишаються великі прогалини у вивченні культури племен мідного віку Лівобережжя України і Подоння. Правда, найновіші польові відкриття дали чимало нового про характер матеріальної культури давньоямних племен. Щодо більш раннього енеолітичного населення з цієї території, то в науці воно до цього часу майже невідоме. Мова йде про носіїв культури типу Середній Стіг II, які відіграли в історії первісної Європи досить помітну роль.

Перші відомості про характер знахідок середньостогівського типу були одержані під час робіт Дніпрогесівської експедиції 1927—1933 рр. в Надпоріжжі. Найповніше дослідженою пам'яткою цього типу тоді було поселення Середній Стіг II, розташоване нижче сучасної греблі Дніпрогесу на одній із трьох скель («стогів») в річці Дніпра. Поселення виявилось двошаровим. Тут, в нижньому шарі, розкопками А. В. Добровольського були відкриті черепашкові скупчення з керамікою заключної фази дніпро-донецької культури (Середній Стіг I), а вище — культурний шар епохи міді (Середній Стіг II)¹.

Верхній культурний шар чорнуватого кольору, товщиною 15—20 см, зверху був перекритий нашаруванням еолового піску. Він досліджений на площі біля 100 м². Автор розкопок відзначає чіткий поділ товщі шару на три прошарки, що різняться як за кольором ґрунту, так і, до деякої міри, характером знахідок. Всього у верхньому шарі зібрано понад 1000 знахідок, серед яких були вироби з кременю, каменю, кістки, а також фрагменти кераміки.

Крем'яні знаряддя представлені такими основними типами: ножі, виготовлені на ножовидних пластинах (рис. 1, 5), скребки (рис. 1, 4) на пластинах і відщеплах, вістря стріл (рис. 1, 2) трикутної форми з двобічним ретушуванням або лише краєвою обробкою, наконечник списа. Вироби з каменю репрезентовані шліфованою сокирою і шліфу-

¹ А. В. Добровольський. Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану 1927 р. — Зб. Дніпропетровського історичного музею. Дніпропетровськ, 1929.

вальними каменями. Кістяні вироби — шила і рибальський гачок (рис. 1, 3). Кераміка гостродонна. Це горщики з високими, прямими або трохи опуклими в середній частині вінцями, що різким зломом відділяються від округлих плічок. Глиняне тісто з домішкою товчених черепашок. Орнамент виключно заглиблений — відбитки гребінця, перевитого шнура (гусеничка); є кілька фрагментів, прикрашених відступаючими наколами. Кераміка з гусеничним орнаментом зустрічається лише у верхній частині культурного шару. В його основі він від-

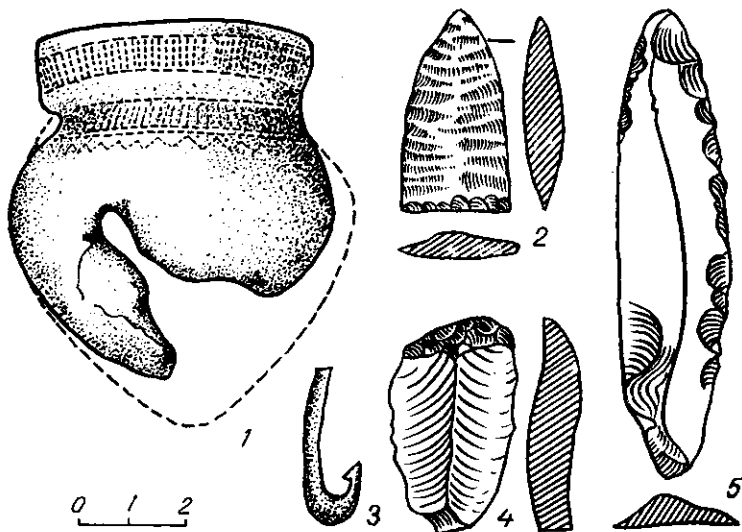

Рис. 1. Кераміка і знаряддя праці верхнього шару в ур. Середній Стіг:

1 — глиняний горщик; 2, 4, 5 — вироби з кременю; 3 — рибальський кістяний гачок.

сутній зовсім. Про форму посуду, його орнамент досить повне уявлення дає один майже повністю реконструйований горщик, прикрашений відбитками гребінцевого штампу (рис. 1, 1).

Крім цих розкопок, Дніпробудівська експедиція (1927—1933 рр.) провадила дослідження кількох інших пам'яток, на яких була виявлена типова середньостогівська кераміка (Кічкас II, острів Похилий, Вовниги і т. п.).

Кераміка, близька до матеріалів Середнього Стогу II, давно була відома також і на інших територіях Подніпров'я і Лівобережжя України. Декілька цілих гостродонних горщиків з високими вінцями і домішкою черепашки в тісті знайдені, наприклад, на Черкащині і Кіровоградщині (Веселий Кут, Чигирин, Сунка, Мокра Калагірка). Один горщик й фрагменти кераміки виявлені у 1934 р. в ур. Минівський Яр на Сіверському Дінці². Кераміка цього типу зустрічається і в районі Новочеркаська³, Середнього Дону (хут. Соленовський, Мала Лучка, Лівенцівка — нижній горизонт)⁴.

Після Великої Вітчизняної війни проведено розкопки поселень і могильників середньостогівського типу: Стрільча Скеля, поблизу

² Дослідження М. В. Сібільова в 1936 р.

³ Каталог фондів Донського музею (1917—1919), табл. XIX, 1.

⁴ Г. И. Горещкий. Новые стоянки конца неолита и эпохи бронзы на территории Нижнего Дона и Маныча как геологический документ.— Известия Всесоюзного географического общества, № 5. М., 1948; А. А. Формозов. Неолитическая керамика Нижнего Подонья.— КСИИМК, № 53. М., 1954; С. Н. Братченко. Раскопки многослойного поселения у хут. Ливенцовка на Нижнем Дону. Научный архив, ИА АН УРСР.

с. Волоського, Ігрен 8, балка Квітяна в Надпоріжжі, Молюхів Бугор⁵ на Черкащині тощо.

В міру накопичення матеріалу типу Середній Стіг II робилися спроби їх інтерпретації. Так, у 1955, 1959 рр. вийшли тези і стаття В. М. Даниленка, де вперше було поставлене питання про датування вказаних матеріалів часом розвиненого і початком пізнього трипільля⁶. Проблема синхронізації середньостоговських пам'яток з трипільською культурою (етап В/І) було обгрунтовано в статті Т. Г. Мовші⁷. В статті та тезах В. М. Даниленко ставить питання про виділення кількох ланок культури (тип «Чигирин», тип «Сунка»), які він розглядає як і хронологічні «фази». Виділення таких «ланок» і «фаз», на жаль, проведено на підставі лише окремих випадкових знахідок кераміки і тому є, на наш погляд, мало обгрунтованим. Недостатня кількість джерел негативно відбивається і на визначенні хронології цих пам'яток, і на їх відношенні до поселень типу Середній Стіг II.

Для розуміння основних рис і хронології пам'яток розглядуваного типу важливі матеріали здобуті за останні роки завдяки розкопкам поселень і могильників поблизу с. Деревка на Середньому Дніпрі, хут. Олександрія і м. Яма в басейні Сіверського Дінця.

Деревське поселення розташоване на північній околиці села поблизу Кременчуга, в гирлі невеликої р. Омельник, що є правим притоком Дніпра. Поселення займає площу невеликого підвищення, відокремленого від корінного берега неширокою лощиною. Розкопками, що тривали тут протягом п'яти сезонів, розкрита майже вся територія давнього поселення (понад 2000 м²)⁸.

На площі поселення зафіксовано залишки двох заглиблених в землю жител, одної наземної споруди і велику кількість відкритих вогнищ. Житла мали прямокутну форму. Одно з них (№ 2), що збереглося краще, розміром 6×13 м, було заглиблене у землю на 0,3 м; збереглися ями від стовпів, забутовані каменями. Невеликі ямки від стовпів, що підтримували покрівлю, простежувалися на площі всього житла.

В житлі виявлено обкладені невеличкими каменями два округлих вогнища діаметром близько 0,6 м, заповнені попелом та дрібним вугіллям. Наземна споруда мала дещо менші розміри (6×3 м); її контури, прямокутні в плані, досить чітко простежувались по заляганню каменів, розмішених рядом вздовж трьох стінок будови. Місцями, особливо в кутках, розчищено залишки «стінок» з двох-трьох каменів. Вздовж південної стінки каменів не виявлено. Можливо, ця споруда мала вигляд навісу без південної стінки.

Навколо вогнищ і в господарських ямах виявлено велику кількість знарядь праці, предметів озброєння, кераміки, кісток тварин і інших знахідок (близько 15 000 предметів).

Знаряддя праці представлені виробами з каменю, кістки, рогу. Кремневі знаряддя — нуклеуси, пластинки, скребки, вістря стріл (рис. 2, 1—3, 5—6) — переважно дрібні за розмірами.

В житті мешканців Деревського поселення вироби з рогу і кістки відігравали важливу роль. Про це свідчать знаряддя праці з цих матеріалів, а саме: тесла, молоти, клевці, мотики, рибальські гачки, шила, різноманітні лопаточки тощо (рис. 2, 4; 3, 1—3, 5).

⁵ Дослідження В. М. Даниленка, В. А. Добровольського, О. В. Бодяньського, В. Н. Даниленко. Археологические исследования 1956 г. в Чигиринском районе. — КСИА, вып. 8. К., 1959.

⁶ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития степных восточно-европейских культур шнуровой керамики. — КСИА, вып. 4. К., 1955; його ж. Археологические исследования...

⁷ Т. Г. Мовша. О связях племен трипольской культуры со степными племенами медного века. — СА, № 2. М., 1961.

⁸ Розкопки автора в 1959—1962 рр.

Глиняний посуд (понад 1000 посудин) представлений двома основними формами: гостродонні з високою шийкою горщики (рис. 4, 1—3) та невеликі плоскодонні миски (рис. 5, 1—3). Орнаментация кераміки за

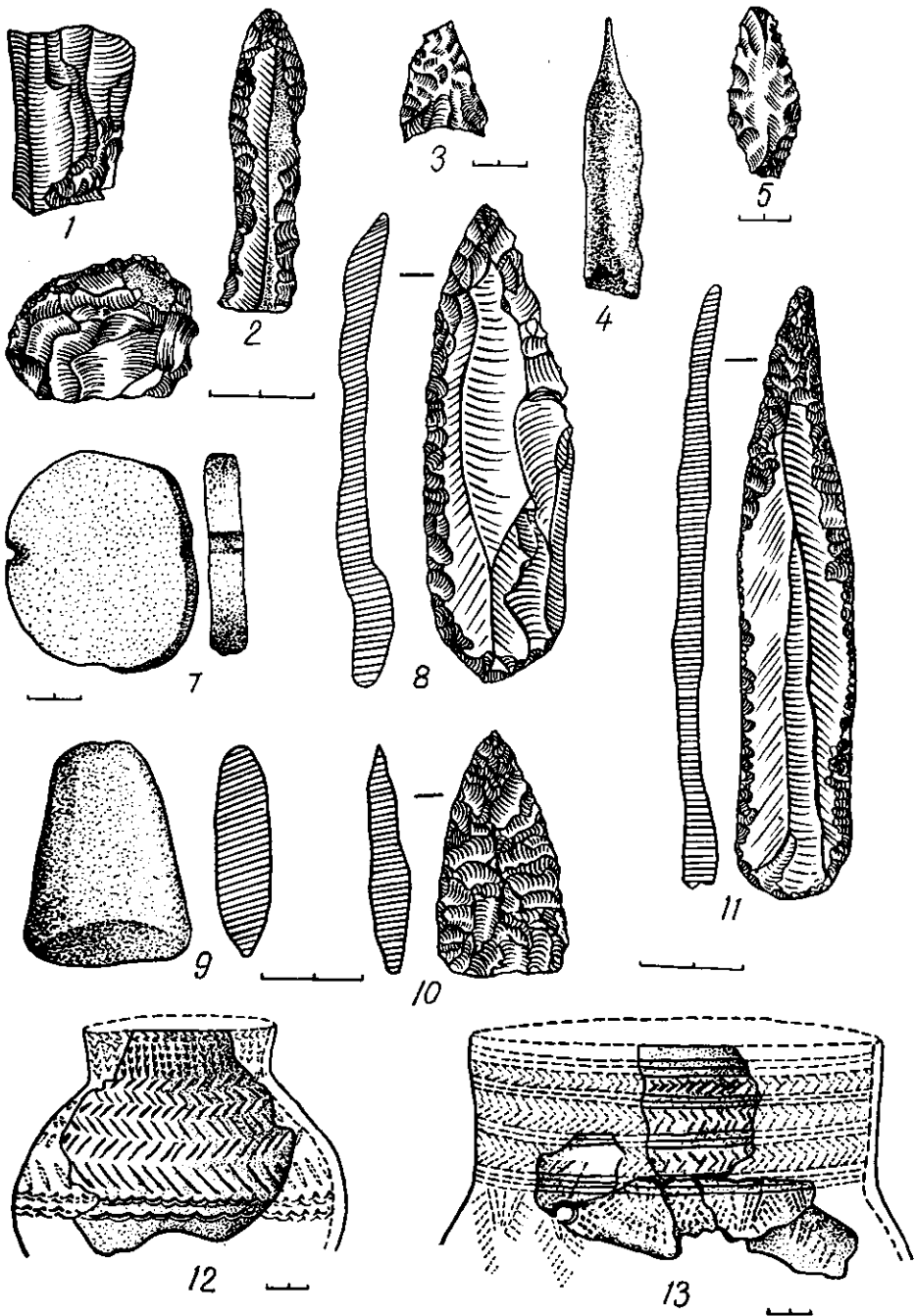

Рис. 2. Знаряддя праці і кераміка з Дерев'яського і Олександрійського поселень:
1—7 — Дерев'яка; 8—13 — Олександрія.

елементами і мотивами візерунку досить різноманітна: відбитки дрібнозубчастого гребінця, краю черепашки (лунки), спеціального «скобочного» або двозубчастого штамп (рис. 4, 2, 3), кінця палички тощо. Пануючим елементом орнаменту на дерев'яській кераміці були гребі-

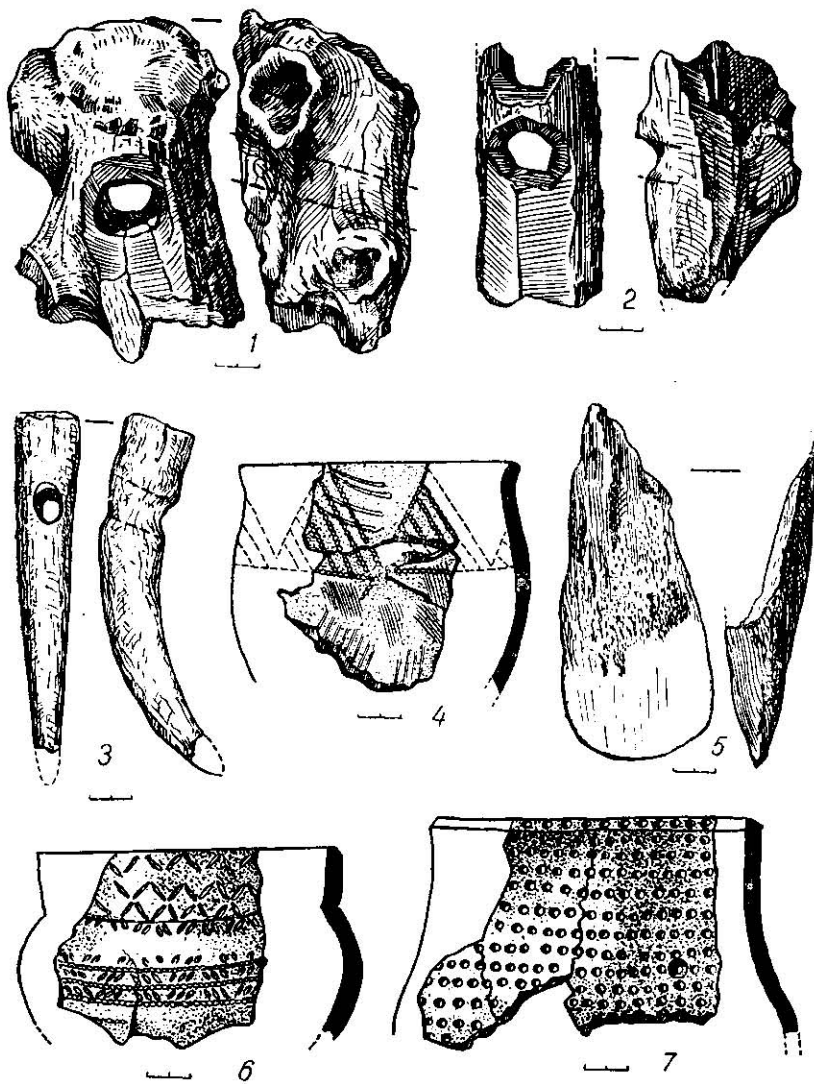

Рис. 3. Дерейвка. Знряддя праці і кераміка:
 1-3, 5—вироби з кістки та рогу; 4, 6, 7—кераміки.

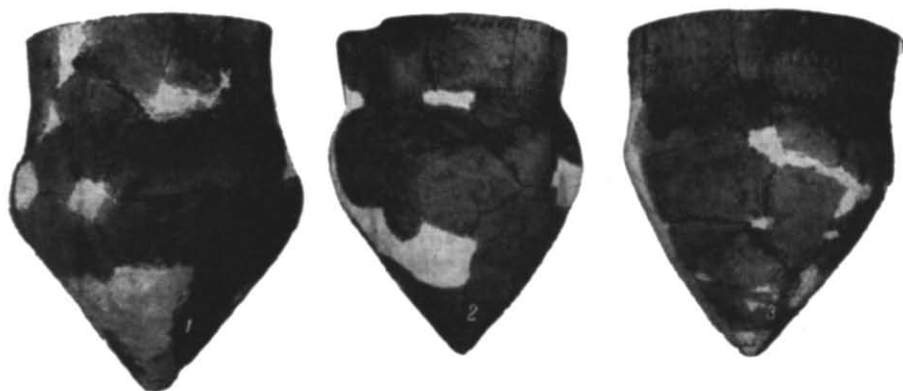

Рис. 4. Горщини з Дерейвського поселення.

нець і лунки (66%)⁹. Привертає увагу наявність в комплексі також значної кількості кераміки, прикрашеної відбитками шнура (рис. 3, 4, 6). В дереївській кераміці особливе місце займає посуд з ямково-гребінцевим орнаментом (близько 11%). Горщики цього типу (рис. 3, 7) мають важливе значення для синхронізації дереївського поселення з пам'ятками ямково-гребінцевого посуду.

Серед керамічних знахідок з Дерев'яського поселення особливий інтерес становить пластика — статуетки людини, зображення тварин

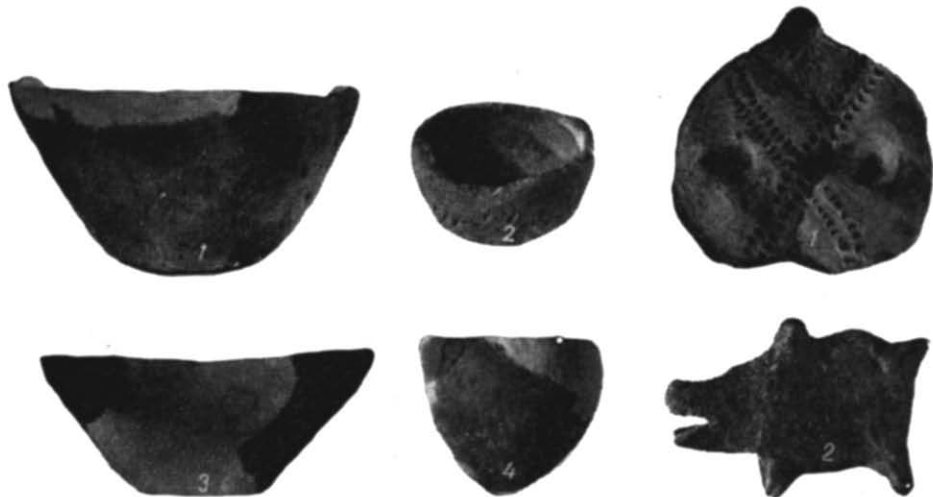

Рис. 5. Кераміка з Дерев'яського поселення та Олександрійського могильника:
1—3 — Дерев'яка; 4 — Олександрія.

Рис. 6. Пластика з Дерев'яського поселення.
1 — статуетка людини; 2 — фігурка дикого кабана.

(рис. 6, 1, 2), а також велика кількість (понад 100 екз.) важків до рибальських сіток (2, 7).

На площі поселення поблизу одного з жител виявлено поховання тварин, що мають, можливо, культове значення. В одній із ям розчищено повний кістяк собаки, який лежав на боці із випростаними ногами, а в другій — череп і нижня частина лівої ноги коня та залишки двох собак (черепи, кінцівки).

Поблизу досліджуваного поселення виявлено могильник (№ 2), в якому відкрито 14 одиночних, рідше парних поховань. Небіжчики були покладені на спині з підігнутими в колінах ногами (рис. 7). Поруч з одним із кістяків лежав роговий молот, цілком аналогічний знахідкам із поселення, що дає повну підставу пов'язувати ці дві пам'ятки в єдиний культурно-хронологічний комплекс.

Декілька аналогічних поховань виявлено на площі поселення. За характером знахідок Дерев'яське поселення і могильник близькі до поселення та могильника Олександрії.

Поселення і могильник біля хут. Олександрія розміщені на краю борової тераси лівого берега р. Оскол¹⁰. В розкопі, площею 1230 м², розкрито два культурні шари енеолітичного часу, з яких нижній включає матеріали середньостоговського типу, а верхній відноситься до давньоямної культури і датується часом другого шару Михайлівки.

У нижньому шарі Олександрії виявлено близько 5000 знахідок. Кераміку за складом тіста, формами посуду та орнаментом можна поді-

⁹ Статистичні дані взято по матеріалах розкопок 1960—1961 рр.

¹⁰ Д. Я. Телегин. Энеолитическое поселение и могильник у хутора Александрія. — КСИА, вып. 9. К., 1960.

лити на дві основні групи. Одна група генетично пов'язана з керамікою дніпро-донецької культури, а друга — цілком відноситься до середньостогівського типу.

Кераміка другої групи з значною домішкою товчених черепашок. Найбільш поширеною формою посуду був гостродонний горщик з високою шийкою, лише деякі горщики кулястої форми мали низькі різко

Рис. 7. Дерев'яка. Поховання № 10 і 11 з енеолітичного могильника (№ 2).

відхилені назовні вінця. Горщики орнаментовані лише у верхній частині. Орнамент складається з горизонтальних рядів, нанесених відбитками гребінця або з прокреслених ліній. Рідше візерунок виконувався наколами у відступаючій манері, зустрічається шнуровий орнамент (рис. 2, 12, 13). Привертають увагу плоскодонні миски.

Серед знарядь праці нижнього горизонту досить важливе місце посідають великі ножі з кременю (102 екз.), скребки (245 екз.), вістря стріл і дротиків, звичайно підтрикутної форми (24 екз.), а також клиновидні сокири з кременю, кварциту і сланцю (рис. 2, 8, 10, 11). Одна невелика сокира виготовлена з зеленокам'яної породи (рис. 2, 9). Переважна більшість сокир має повне або часткове шліфування.

На площі поселення розкрито 25 енеолітичних поховань. Серед похованих переважали дорослі, але зустрічалися кістяки дітей (8) та підлітків (3). Основним обрядом поховання було трупопокладення. Не-

біжчиків клали на спині з підігнутими в колінах догори ногами. Кисті рук звичайно лежали на нижній частині живота (рис. 8). Найчастіше поховання орієнтовані на схід, але нерідко на південь або північ. Поховання переважно одиничні, є три парні і одна групова могила, що складалася з п'яти кістяків. Майже всі поховання мають сліди посипки червоною вохрою. При п'яти кістяках виявлені великі ножі або ножи-

Рис. 8. Олександрія. Парне поховання епохи міді.

видні пластини з кременю, цілком аналогічні знахідкам з поселення. Поблизу голови одного з небіжчиків стояв невеликий гостродонний горщик з дуже пористою масою (рис. 5, 4), що за формою і технікою виготовлення відноситься до кераміки другої групи з поселення¹¹.

Могильник біля м. Яма розміщений на високому корінному березі Сіверського Дінця. Він складався з семи відокремлених могил, з яких науково досліджена, на жаль, лише одна¹². Вона являла собою гробницю розміром $1,85 \times 1,8 \times 0,5$ м, складену з плит дикого каменю (рис. 9). На дні гробниці, перекритої кількома великими плитами,

¹¹ Д. Я. Гелегин. Вказ. праця, рис. 2, 10.

¹² Дослідження автора у 1966 р.

виявлено два скорчені на спині поховання, засипані шаром червоної вохри. При небіжчиках знайдено чотири вироби з кременю: великий ніж і уламок ножа, фрагмент ножовидної пластини і вістря дротика (рис. 10, 5, 6, 8). Аналогічні знахідки, а також великий нуклеус, дві сокири (крем'яна і зеленокам'яна) (рис. 10, 1, 2, 4, 10) виявлені при інших, зруйнованих будівниками, похованнях некрополя.

Ямський могильник за складом крем'яних знарядь, поховальним обрядом знаходить найближчі аналогії в некрополях типу Петро-Свистунове¹³, Олександрії, Чаплів¹⁴, пізніх похованнях Маріуполя¹⁵ тощо. Група скорчених на спині поховань була досліджена також на островах Виноградному, Ігреньському в Надпоріжжі¹⁶. З Чаплинським, Маріупольським, Ігреньським могильниками Ямський некрополь зближує використання каменю при спорудженні могил.

Приналежність названих могильників із скорченими на спині похованнями до середньостогівської культури стверджується наявністю в деяких могилах типових для поселень цієї культури знахідок — глиняного посуду (Олександрія, Квітяна¹⁷, острів Сурський¹⁸, Кам'яні Потoki¹⁹); рогових мотик і клевців (с. Дерев'я, острова Виноградний, Сурський); крем'яних ножів (Олександрія, Чаплі (рис. 10, 10), Петро-Свистунове, Ігрень 8, острів Сурський, Маріуполь, Яма і т. ін.). Енеолітичні поховання могильників на острові Виноградному і Ігреньському півострові з етапом Середній Стіг II пов'язував і А. В. Добровольський²⁰.

Зіставлення основних знарядь праці з кременю (ножів, сокир, наконечників до списа) названих могильників із знахідками, відомими на Лівобережжі України і в Подніпров'ї, в крем'яних скарбах — Староорлицькому²¹, Гончарівському²², Ігреньському²³, підтверджує думку, висловлену деякими дослідниками²⁴, про належність

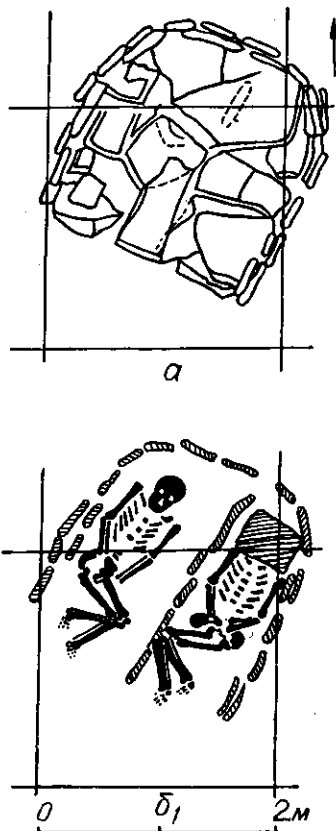

Рис. 9. Ямський могильник. Поховання в кам'яній гробниці:

а) перекриття гробниці; б) гробниця після розчистки.

¹³ Дослідження О. В. Бодянского. Фонди ІА АН УРСР.

¹⁴ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі. — Археологія, т. ІХ. К., 1954.

¹⁵ М. Макаренко. Маріупольський могильник. К., 1933.

¹⁶ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі.

¹⁷ А. В. Бодянский. Древнейшее ямное погребение в Южном Приднепровье. — КСИА, вып. 3. К., 1954.

¹⁸ Дослідження В. М. Даниленка. Фонди ІА АН УРСР.

¹⁹ Дослідження В. А. Гладилина. Фонди ІА АН УРСР.

²⁰ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі, стор. 115.

²¹ М. Рудинський. Староорлицький скарб неолітичної доби. — Антропологія, т. II. К., 1929.

²² С. Н. Одинцова. Клады кремневых изделий с. Гончаровки. — КСИА, вып. 6. К., 1956.

²³ И. Ф. Ковалева. Клад кремневых орудий из окрестностей г. Днепропетровска. — СА, № 4. М., 1961.

²⁴ С. С. Березанская, О. Г. Шапошникова. Рецензия на книгу Т. Б. Поповой. Племена катакомбной культуры. — СА, № 2. М., 1957, стор. 275.

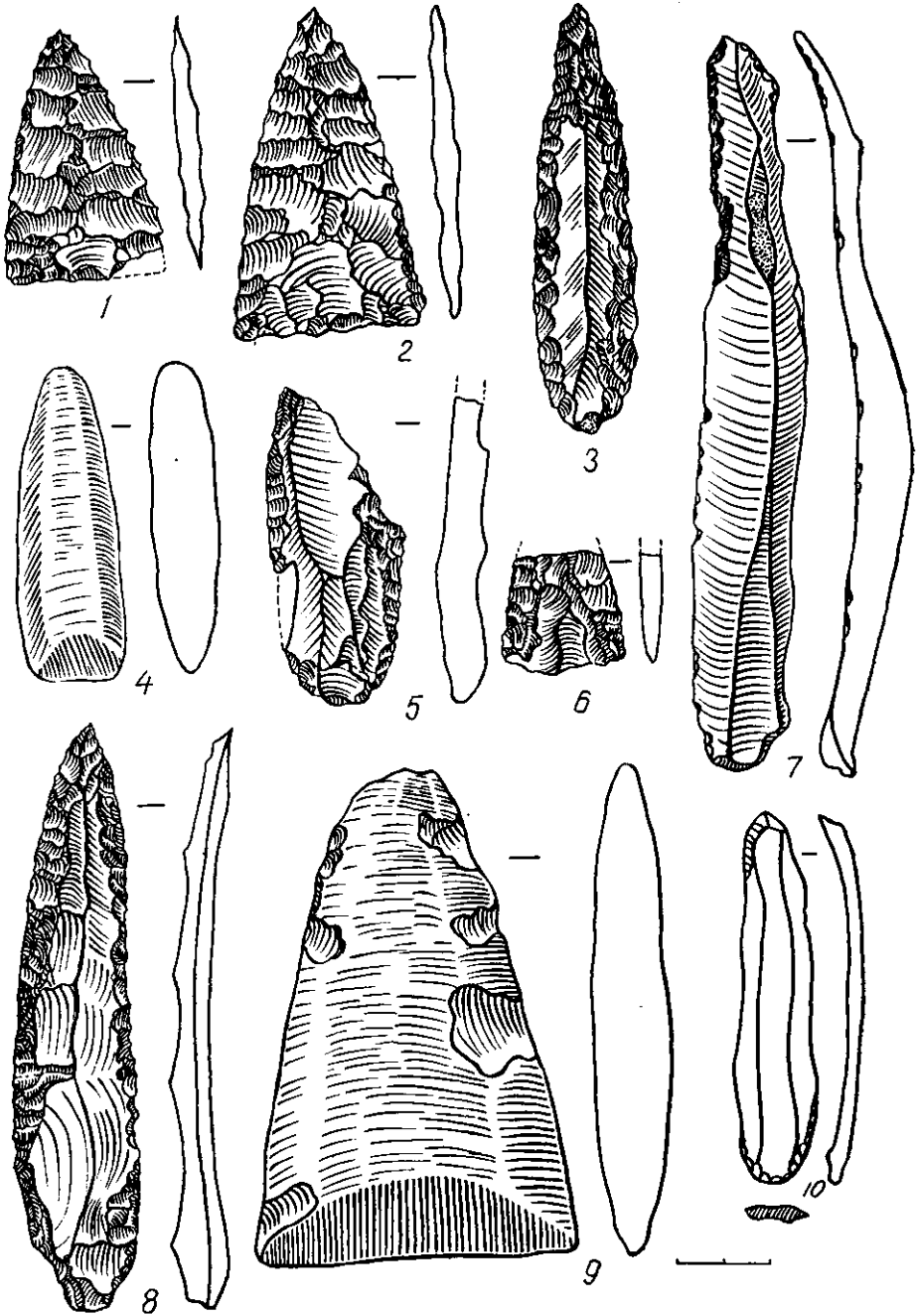

Рис. 10. Ножі, вістря списів і сокири середньостогівської культури (1, 2, 4—6, 8, 9 — Яма; 3, 7 — Гончарівка; 10 — Чаплі).

останніх до епохи міді. Ці скарби могли бути залишені племенами середньостогівської культури.

Отже, в межах України, головним чином в степовій зоні і в південній частині лісостепу, а також на більш східних територіях, уже відомо кілька десятків поселень, могильників, скарбів і окремих місцезнаходжень. Ці пам'ятки, що хронологічно близькі між собою, займають певну замкнену територію і характеризуються спільними ознаками, не властивими синхронним пам'яткам сусідніх територій, ми відносимо до

окремої культури епохи міді, яку умовно називаємо середньостогівською.

Знаряддя праці, предмети озброєння і прикраси середньостогівської культури виготовлялись з кременю, каменю, кістки, рогу і міді.

Сокири переважно крем'яні або кам'яні, рідше відомі тесла з рогу і кістки. Крем'яні сокири (виявлені в Олександрії, Стрільчій Скелі Петро-Свистунове, Ямі) клиновидні, овальні в поперечному перетині, з тонким округлим обушком. Вони виготовлені в техніці двобічної оббивки, звичайно шліфовані по всій поверхні або лише по лезу (рис. 10, 9).

Сокири з каменю (Олександрія, Яма, Середній Стіг II) клиновидної форми, округлі в поперечному перетині, шліфовані звичайно по всій поверхні (рис. 2, 9; 10, 4). Вони виготовлялись із твердих порід сланців, є декілька зразків, зроблених із зеленокам'яної породи (Олександрія, Яма, Лівенцівка нижній горизонт, Василівка, Кодачок, Ігрень).

Тесла, найбільша кількість яких походить з Деревки, виготовлялись із великих кісток тварин і рогу оленя. Вони мають здебільшого асиметричні леза, дуже старанно зашліфовані при виготовленні і заполіровані від вживання (рис. 3, 5).

Крем'яні ножі великі за розмірами (довжиною до 18—20 см). Вони становлять характерну рису культури (рис. 1, 5; 2, 8, 11; 10, 3, 7, 8, 10) і виявлені майже у всіх комплексах з поселень та могильників. Особливо багата колекція ножів зібрана в культурному шарі поселення та при похованнях Олександрії. Ці знаряддя були одним із основних видів покладень в похованнях Ямського, Петро-Свистунівського, Чаплинського могильників. Вони складають значний процент знахідок в скарбах мідного віку.

Найбільший процент серед кам'яних знарядь праці на поселеннях середньостогівської культури становлять скребки. Вони в поодиноких зразках зустрічаються і в похованнях (Олександрія, Яма). Переважають скребки на відщепках, але відомі зразки, виготовлені на великих ножовидних пластинах.

Привертає увагу деяка різниця в розмірах ножів і скребків з дніпровських і донецьких поселень. Найбільші ножі з Середнього Стогу II і Деревського поселення мають довжину 14—15 см, в той же час як в Олександрії переважна більшість цих знарядь довжиною 18—20 см.

Вістря стріл і списів виготовлені в техніці двобічної оббивки. Переважна їх більшість має підтрикутну форму з рівною або випуклою основою (рис. 1, 2; 10, 1, 2). Зрідка зустрічаються вістря списів видовженої овальної або субромбічної форми (рис. 2, 5). Серед вістрів з Олександрії, поселення Деревка є екземпляри з увігнутою основою (рис. 2, 3). Довжина наконечників списа від 5 до 10 см, стріл — 2—3 см.

Інші типи крем'яних знарядь — проколки, скобелі — в комплексах досліджуваної культури зустрічаються рідко. Мікролітичні вироби майже зовсім не відомі.

В житті середньостогівських племен досить важливу роль відіграють мотикоподібні вироби з рогу оленя. Значна серія (понад 30 екземплярів) цих предметів з Деревки дала можливість виділити серед них, крім тесел для обробки дерева (рис. 3, 5) і мотик, також бойові молоти (рис. 3, 1, 2) і клевці (рис. 3, 3). Мотики виготовлялись з товстих частин рогу оленя, довжиною до 30 см. Вони мають отвір для держака. Їх широке поперечно поставлене лезо звичайно асиметрично скошене. Для виготовлення молотів підбиралась коренева частина рогу. Вони також мають наскрізний отвір для держака. Обушком молотів служила прикоренева розширена і часто увінчана наростами частина рогу. Протилежний кінець знаряддя рівно зрізаний або загострений

на зразок клевця. Розміри деяких молотів — 20—25 см. Насаджені на держак вони, подібно до кам'яних сокир-молотів, служили, напевно, грізною ударною зброєю. Клевці, виготовлені з окремих відростків рогу оленя, мають значно менші розміри. Їх гострий кінець найчастіше зберігає природну форму вершини рогу, а тупий кінець, де є отвір, рівно зрізаний або трохи опуклий.

Окремі знахідки мотик, молотів, клевців відомі на інших поселеннях і могильниках цієї культури (Молюхів Бугор, Чаплі, острова Виноградний, Сурський). Декілька рогових мотик і молотів зберігаються у Кіровоградському історико-краєзнавчому музеї. Одна мотика цієї збірки орнаментована візерунком у вигляді неглибоких ямок.

Слід відзначити знахідку кам'яної булави, виявлену при одному з скорчених поховань Маріупольського могильника. Вона виготовлена з порфіриту темнозеленого кольору, має видовжену форму і ніби складається з трьох кулястих частин²⁵.

Вироби з міді середньостогівської культури представлені майже виключно прикрасами. Найбільше знайдено їх в Чаплинському могильнику²⁶. Це, насамперед, дрібні кільцеві пронизки, з яких набирались разки намиста. Аналогічні пронизки виявлені при похованнях Дерейвського II і Петро-Свистунівського могильників, скорчених похованнях Маріуполя. З інших мідних прикрас слід назвати округлі підвіски у формі маленьких черепашок і видовжені пластинки, якими прикрашали головний убір. В похованнях Чаплинського могильника виявлено два мідні браслети в півтора і чотири оберта. Перший виготовлений з круглого, другий — плоского дроту. Браслети з круглого дроту в один-чотири оберта зустрінуті в Петро-Свистуново та Маріуполі.

Хімізм міді середньостогівської культури визначений лише для Чаплинського і Дерейвського могильників. На думку Є. М. Черних, мідь Чаплинського могильника має, скоріше за все, місцеве походження; її виплавку гіпотетично можна пов'язувати з Бахмутськими родовищами в Донбасі²⁷. Спектральний аналіз мідних бус з Дерейвського другого могильника зроблений в лабораторії Інституту геологічних наук АН УРСР. За складом природних домішок мідь Дерейвського могильника в цілому близько стоїть до Чаплинської.

Середньостогівська кераміка з значною домішкою товчених черепашок у тісті. Відомо два основні типи посуду — горщик і миска (рис. 11, 1—10, 13—16). З деяких поселень (Дерейвка, Домоткань) на Середньому Дніпрі відомий ще посуд з дуже вузькою і високою шийкою, що може бути віднесений до розряду глечиків (рис. 11, 11, 12).

Горщики різних розмірів. Їх висота — від 5—6 до 35—40 см. Форма горщиків досить стала. Всі вони мають високу шийку, що становить нерідко третю або четверту частину всієї висоти посуду. Шийка горщика або трохи лійчаста, або роздута в середній частині, плавно чи з різким зломом форми переходить в округлі плічка. Стінки нижньої частини тулуба конусом сходяться до гострого дна. Іноді в окремих комплексах зустрінуто плоскодонні горщики.

Миски звичайно невеликих розмірів, діаметр їх у верхній частині не перевищує 20 см. Є зовсім маленькі мисочки (чашечки), діаметр яких 6 см. Дно мисок округле або плоске. Більшість горщиків і частина мисок прикрашені орнаментом. Візерунок на горщиках завжди розміщений на шийці та плічках і ніколи, за дуже рідкими виключеннями, не спускається нижче. Миски, як правило, орнаментовані дуже слабо. На деяких візерунок розміщений на внутрішній поверхні, у інших — на зовнішній.

²⁵ М. Макаренко. Вказ. праця, стор. 31, табл. XIV, 118.

²⁶ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі, рис. 2, 9—15.

²⁷ Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы. — МИА, № 132. М., 1966, стор. 66, 67.

Орнаментация середньостогівського посуду складається з кількох основних мотивів, що являють собою систему горизонтальних рядів і вертикальних смуг. Є також зигзаг і візерунок, що складається з геометричних фігур, підтрикутників і чотирикутників. Інколи ці мотиви

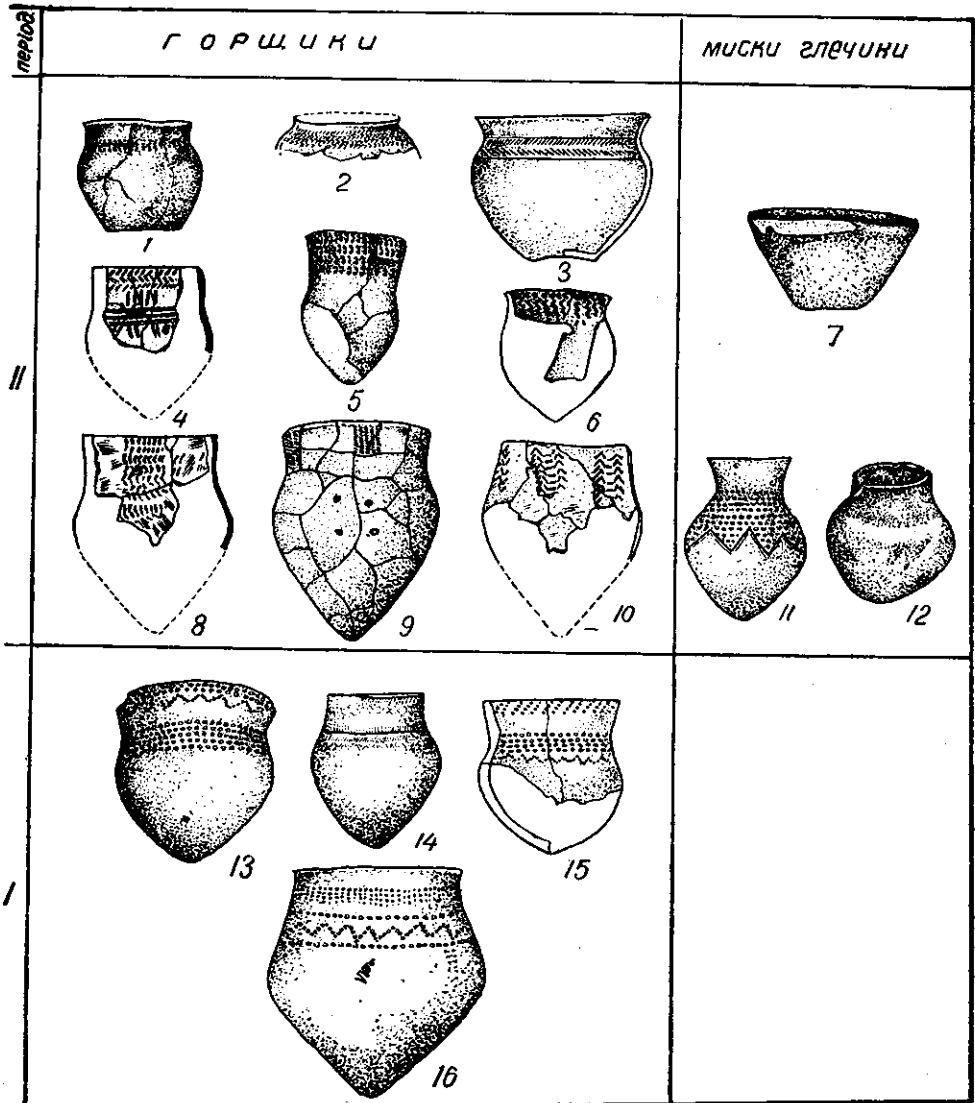

Рис. 11. Кераміка першого (13—16) і другого (1—12) періодів середньостогівської культури:

1, 6 — Молюхів Бугор; 2 — Олександрія; 3 — Бузьки; 4, 5, 7, 8, 10, 12 — Деревівка; 9 — Минівський Яр; 11 — Домоткань; 13, 16 — Ігрень 8; 14 — 6. Квітiana.

застосовувались окремо, але частіше вони поєднувалися в одному візерунку. Особливо часто комбінуються горизонтальні ряди і вертикальні смуги або горизонтальні ряди і зигзаги.

Горщики з різночасових поселень відрізняються за деякими деталями форми, елементами та мотивами орнаментики.

Розкопками останніх років на Деревіському поселенні вдалося встановити наявність у середньостогівських племен зразків мистецтва. Під час розкопок, в житлах і поблизу них, виявлено близько двох десятків виліплених з глини і випалених на вогні зразків пластики. Серед знахідок є фігурка риби, вирізана з талькового сланцю.

Глиняні скульптури зображують людей і тварин. Одна з найде-них фігурок відтворює молюска з усіма основними деталями його форми — овальні риси, більш тупий передній кінець, замок на спинці — майже в натуральну величину.

Статуетки людини схематичні. Серед них одне жіноче зображення (рис. 6, 1). Воно досить сплюснене, верхня частина тулуба округлої форми. Голова позначена невеликим циліндричним в розрізі стовпчиком, груди двома наліпами конічної форми. Через плечі статуетки хрест-нахрест ідуть дві лінії орнаменту, нанесеного гребінцевим штампом. Нижня частина статуетки, на жаль, не збереглася. У інших фігурок, що дійшли до нашого часу в уламках, округлими лініями добре модельовані плечі, виділена талія. Поверхня фігурок нерідко вкривалася крапковим орнаментом, що міг означати деталі одягу, прикрас тощо.

З виявлених на поселенні статуеток найбільш реалістична статуетка дикого кабана (рис. 6, 2). Тварина передана в застиглій позі, її вуха насторожено підняті догори, ніздрі розширені, рот напіввідкритий. Таку позу звичайно займає вепр, почувши якусь небезпеку. Давній майстер реалістично передав плавними лініями пропорції тулуба тварини, підкресливши її характерні риси: відносно велику голову, невеликий горб на спині, задертий догори хвостик, на кінцях ніг вепра чітко позначені ратиці, а на боках кілька поздовжніх смуг. Це нерівності, що виникають від нерівномірного прилягання щетини на боках тварини.

Виявлені схематичні, стилізовані жіночі статуетки можливо вказують на наявність у них віри в жіночий образ матері-прародительниці, покровительниці скотарства та мисливства.

Про основні види занять, властивих племенам середньостогівської культури, можна судити на підставі вивчення знарядь праці, побутових залишок. Наявність рогових мотик, очевидно, свідчить про появу якихось примітивних форм землеробства. На це, до якоїсь міри, вказують і виявлені тут уламки зернотерок. Але одним із основних видів занять населення було, безперечно, скотарство. В списку фауни з Дерейвського поселення свійські тварини становлять 83%, а дикі — 17%. Ще менше кісток диких тварин виявлено на Середньому Стозі (3,8%)²⁸. Розведення свійських тварин нерідко носить спеціалізований характер. Кістки коня в Дерейвці, наприклад, становлять понад 60%. Кінь був основною свійською твариною і на інших поселеннях культури (Молюхів Бугор, Олександрія). Середні дані про склад свійського стада у племен середньостогівської культури становлять: кінь — 68%, бик — 21, свиня — 9, вівці-кози — 7%.

Крім основних видів занять, в житті середньостогівських племен допоміжну роль відігравало мисливство, зокрема полювання на великих лісостепових тварин, рибацтво та збиральництво.

Основним поховальним обрядом у племен середньостогівської культури було скорчене на спині трупопокладення (рис. 7; 8; 9; 12). Але інколи, напевно, як пережиток попередньої епохи застосовувався обряд випростаних на спині поховань (Капулівка, одиночні поховання з глиняним посудом). В окремих випадках (Олександрія, Дерейвка) зафіксовані сидячі поховання. Могильники плоскі, без курганних насипів. Інколи поховання залягають під кам'яними закладками (Сурський) або в кам'яних ящиках (Чаплі, Яма, Маріуполь). Поховальні ями нерідко мають червону охристу засипку. Поховальний інвентар складається з прикрас, виготовлених з міді, зубів хижаків, черепашок, знарядь праці (ножі, сокири, скребки) і предметів озброєння (вістря списів, рогові молоти, клевці, булави). Як уже згадувалось вище, у деяких ви-

²⁸ Всі дані про склад фауни на поселеннях середньостогівської культури взято з рукописної праці В. І. Бібікової «До історії domestикації коня на Південному Сході Європи», з люб'язного дозволу автора.

падках, поряд з кістяками, були знайдені горщики. Є підстави думати, що переважна більшість цілих горщиків середньостогівської культури, відомих з випадкових знахідок (Веселий Кут, Сунка, Мокра Калигірка, Домоткань, Остап'є), також супроводжували поховання. На це, зокрема, вказують сліди охри на поверхні і всередині деяких з таких посудин (Домоткань).

Антропологічну характеристику носіїв середньостогівської культури подано Т. С. Сурніною в результаті опрацювання серії черепів із

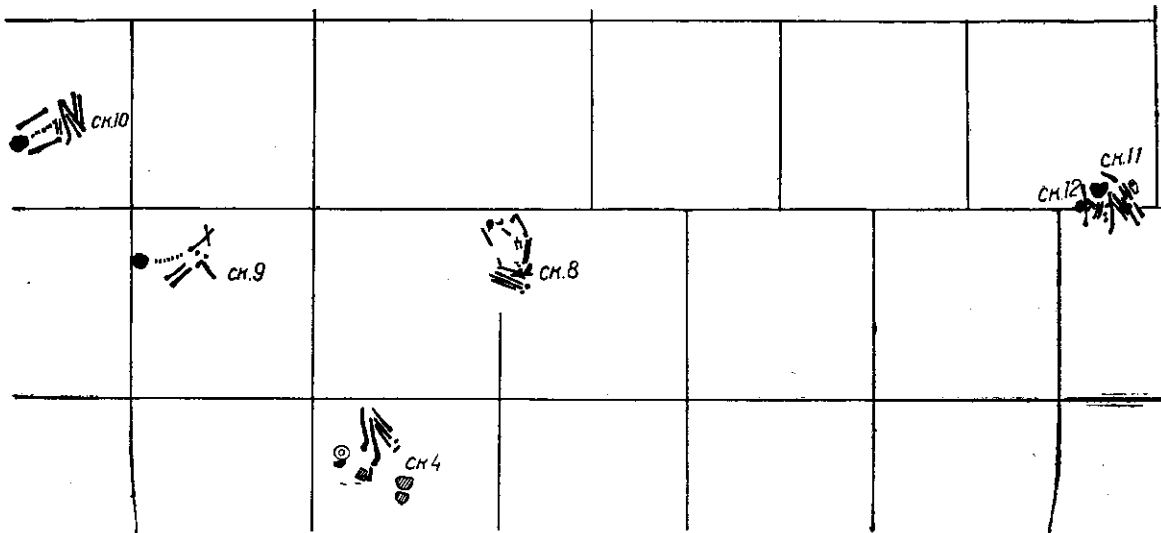

Рис. 12. Деревка. План західної частини енеолітичного могильника (№ 2).

Олександрії²⁹. За комплексом расово-діагностичних ознак ці черепа відносяться до європеїдної раси (масивна будова черепа, доліхокранія, дуже широке профільоване обличчя). При порівнянні олександрійських черепів з антропологічними матеріалами неолітичної епохи Подніпров'я відмічається тенденція до зменшення основних розмірів. За цією ознакою черепа середньостогівської культури наближаються до черепів з поховань давньоямної культури.

Питання відносної та абсолютної хронології пам'яток середньостогівської культури розв'язується на підставі стратиграфічних спостережень, вивчення речових матеріалів і зіставлення їх з комплексами сусідніх культур, зокрема трипілья.

Про різночасовість пам'яток середньостогівської культури свідчать відмінні в характері кераміки окремих поселень. Так, наприклад, на деяких поселеннях (Стрільча Скеля, Похилий I) найчастіше використовувався орнамент з прокреслених ліній й відступаючих наколів, тоді як шнуровий орнамент був відсутній, і, навпаки, в Деревці, Молюховому Бугрі, коли з'являється шнуровий орнамент, ці елементи орнаменту майже зовсім зникають. Щоб оцінити значення цього факту для розуміння відносної хронології пам'яток, слід нагадати, що лінійний та накольчастий елементи орнаменту були притаманні дніпро-донецькій культурі, яка в Подніпров'ї передувала середньостогівській, а шнуровий — для наступної давньоямної культури.

Немає сумніву, що шнуровий орнамент, який досі на території України, як і Східної Європи, взагалі не був відомий, виник і розви-

²⁹ Т. С. Сурніна. Палеоантропологический материал из Александрийского энеолитического могильника. — Труды Института этнографии АН СССР, т. 82, М., 1963.

нувся в середовищі середньостогівських племен. В свій час А. В. Добровольський зазначав, що на Середньому Стозі II гусеничний орнамент (перевитий шнур) з'являється на кераміці лише у верхній частині культурного шару, тоді як в нижній частині його не було. На інших поселеннях (Дереївка, Олександрія), поряд з гусеничним орнаментом, з'являється плетений шнур, а в комплексі Моллюхового Бугра відомий лише останній.

Таким чином, можна твердити, що в розвитку пам'яток середньостогівської культури був час, коли шнуровий орнамент не застосовувався зовсім (Стрільча Скеля, Похилий I, Квіт'яна, Ігрень 8, Майорка та ін.). Він з'являється значно пізніше. Причому, спочатку виникає гусеничний елемент (Середній Стіг II) і лише згодом — справжній плетений шнур (Дереївка, Олександрія, Моллюхів Бугор).

Крім цих змін, з'являються і інші відміни в формах посуду і мотивах орнаменту. Для пам'яток більш ранніх етапів середньостогівської культури характерний посуд з високою шийкою та з різким перепадом форми в основі вінець (рис. 11, 13—15), пізніше найбільше поширення мали горщики з плавним перегином при переході від вінця до плічок (рис. 11, 4—10). З'являються глечики і миски (рис. 11, 7, 11, 12). На посуді більш ранніх пам'яток орнамент складається з зигзагів, шевронів та фестонів (Стрільча Скеля, Середній Стіг, Ігрень 8), а пізніше виникають мотиви орнаменту, створеного з вертикальних колонок (рис. 11, 8—10). На Дерейвському поселенні використовувався «скобочний» елемент орнаменту, невідомий зовсім на Стрільчій Скелі та Середньому Стозі. На кераміці Дерейвського поселення майже зовсім відсутній накольчастий та лінійний орнамент, що є типовим для Стрільчої Скелі.

Зіставивши ці дані, можна з достатньою підставою говорити про виділення в розвитку поселень середньостогівської культури принаймні двох періодів: дошнурового, «середньостогівського» або волоського (I) та шнурового, «дерейвського» (II). Пам'ятки кожного періоду, крім того, можна поділити на ранній і пізній етапи.

Таблиця 1

Періоди	Етапи	Основні пам'ятки	Пануючі елементи орнаменту	Мотиви візерунку. Розвиток форм посуду
II Дерейвський (шнуровий)	в	Моллюхів Бугор II	Переважає плетеного шнура. Поширення плоского дна	Горизонтальні ряди, вертикальні смуги, зигзаг
	а	Моллюхів Бугор I Дерейвка Олександрія	Шнуровий і гусеничний орнамент, гребінець, лунка, скоба	Плавний перехід від вінця до плічок посуду
I Середньостогівський (дошнуровий)	в	Середній Стіг II	Гребінець. З'являється гусеничний орнамент. Зникають відступаючі наколи і лінійний орнамент	Шеврони, фестони. Горизонтальні ряди. Різкий злам форми при переході від вінця до плічок посуду
	а	Стрільча Скеля Похилий Тетячине Квіт'яна Майорка	Дрібнозубчастий гребінець, відступаючі наколи, прокреслені лінії	Безший посуд

Хронологічне розчленування могильників середньостогівської культури провести, на жаль, значно важче. Можна лише відзначити, що при похованнях у могильниках Ігрень і Квітяна були виявлені горшки, які слід віднести до першого періоду культури, а могильники біля Олександрійського та Дерев'яського поселень хронологічно датуються другим періодом. А. В. Добровольський вважав, що могильник на острові Виноградному слід віднести до етапу Середній Стіг II, а чаплінські поховання в ящиках, де виявлено багато мідних речей, він датував більш пізнім періодом — енеолітом³⁰.

Як уже згадувалось вище, під час розкопок в ур. Середній Стіг, А. В. Добровольський дійшов висновку, що пам'ятки дніпро-донецького типу передують середньостогівській культурі в Надпоріжжі. Пізніше цей факт був ще раз підтверджений стратиграфічними спостереженнями на Стрільчій Скелі³¹. Про витіснення на Нижньому Дніпрі і в Приазов'ї дніпро-донецького населення середньостогівськими племенами свідчить також заміна колективних усипальниць дніпро-донецької культури могильниками із скорченими похованнями. Отже, якщо початкові фази в розвитку середньостогівської культури співпадають з часом зникнення на півдні України дніпро-донецьких племен, то її верхня дата, в загальних рисах, може бути визначена появою тут давньоюмних пам'яток, зокрема, типу середнього шару Михайлівки. У становленні кераміки останнього важлива роль належить традиціям, що йдуть від середньостогівської культури. Про більш ранній вік досліджуваних в даній роботі пам'яток, в порівнянні з матеріалами другого шару Михайлівки, говорить наявність в нижньому шарі типового середньостогівського посуду другого періоду.

Абсолютний вік пам'яток першого періоду середньостогівської культури може бути визначено, насамперед, на підставі синхронізації їх з поселеннями трипілля. В згаданій вище праці Т. Г. Мовші на матеріалах Солончен II цілком переконливо доводиться одночасовість цих пам'яток з етапом В/І трипілля. В публікації матеріалів з Молюхового Бугра В. М. Даниленко, на підставі трипільських керамічних імпортив, датує верхній горизонт цього поселення етапом С/І трипілля. З матеріалів, що дають нові дані для синхронізації середньостогівської і трипільської культури, слід назвати трипільську червоноглиняну мисочку, знайдену при одному з поховань Дерев'яського могильника, яка датується початком пізнього трипілля (рис. 13, 1). Невеликий червоноглиняний глечик, розписаний бурою фарбою (рис. 13, 2), був виявлений при одному із парних поховань в могильнику на стоянці Ігрень 8, звідки походять два типові середньостогівські горшки.

Етапи В/І — С/І трипільської культури Т. С. Пассек датує періодом від середини IV до кінця першої половини III тисячоліття до н. е., що, напевно, має пряме відношення до визначення абсолютного віку пам'яток середньостогівської культури. Отже, в цілому середньостогівська культура існувала вісім-десять століть від середини IV до кінця першої половини III тисячоліття до н. е.

Численні і сильні середньостогівські племена з високорозвиненою для того часу культурою відіграли в історії Східної Європи помітну роль. Вони першими в Європі приручили дикого коня. Немає сумніву в тому, що уже в цей час кінь використовувався для їзди верхи.

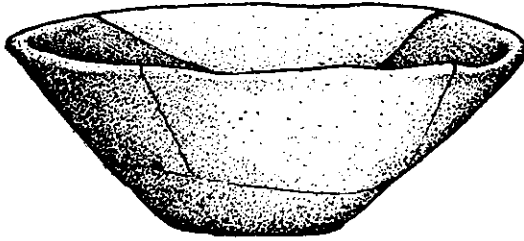
Озброєні списами, луком, бойовими молотами та клевцями з рогу оленя «кіннотники» середньостогівської культури, очевидно, були для того часу досить грізною військовою силою.

З'явившись в середині IV тисячоліття до н. е. в Надпоріжжі і Середньому Подніпров'ї, середньостогівські племена зіткнулись з племе-

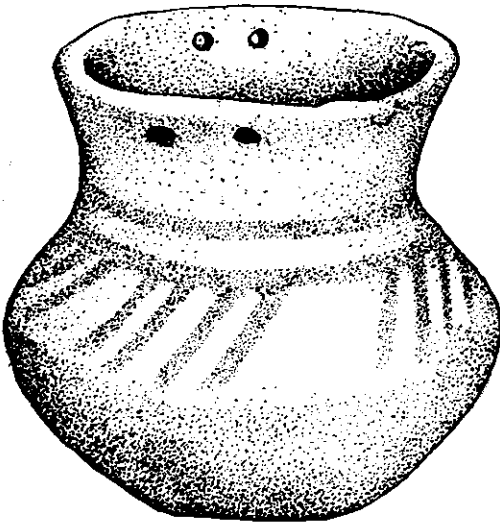
³⁰ А. В. Добровольський. Могильник в с. Чаплі, стор. 117.

³¹ В. Н. Даниленко. Стрільчяя Скеля (раскопки 1946 г.). — Науковий архів ІА АН УРСР, ф. е. № 255.

нами інших культур. Витіснюючи з цих територій неолітичне населення дніпро-донецької культури, вони вступили на заході в тісний контакт з трипільцями, що знайшло помітний відбиток на розвитку обох культур. Для трипільської керамічної технології з цього часу стає характерним кухонний посуд з домішкою товчених черепашок, з'являється шнуровий орнамент. Пізній середньостогівський посуд (Молюхів Бугор), в свою чергу, напевно під впливом культури західних сусідів, набуває плоского дна.

1

2

Рис. 13. Трипільський посуд, виявлений при похованнях середньостогівського типу:

1 — Деревівка; 2 — Ігрень 8.

На Нижньому Дніпрі і в Приазов'ї область поширення досліджуваних поселень безпосередньо стикалась з районом поширення пам'яток, для яких властива кераміка типу нижнього шару Михайлівського поселення. Про синхронність нижнього шару Михайлівки і пізніх етапів у розвитку середньостогівської культури говорилось вище. Кераміка нижнього шару Михайлівки, що характеризується значною товстостінністю, плоскодонністю, майже повною відсутністю орнаменту по лискованій поверхні, своїми генетичними коріннями тяжіє до культур Кавказу і Криму. Проте на півдні вона зазнала значних впливів з боку середньостогівської культури, внаслідок чого тут з'являється посуд з високою шийкою, домішкою черепашок в тісті, гребінцевим і шнуровим орнаментом.

На півночі, в зоні лісостепу, середньостогівські племена мешкали поблизу мисливсько-рибальського населення культури ямково-гребінцевої кераміки. Про тісний територіальний та культурний контакти носіїв цих культур свідчить наявність в Деревіському поселенні значної кількості посуду, прикрашеного ямковим орнаментом. Аналогічна кераміка відома також із поселення Скеля-Каменоломня в Надпоріжжі.

Значно важче визначити межі поширення та конкретного оточення середньостогівської культури на сході, в степовому Подонні, де пам'ятки неоліту і енеоліту вивчені ще дуже слабо. Можна лише зазначити, що в Подонні і на Нижній Волзі виявлені зразки кераміки, дуже близької до середньостогівської (гостре дно, високі вінця, домішка черепашки в тісті, ті ж елементи орнаменту, що створюють візерунок, яким прикрашено лише верхню частину посуду). Цей посуд дослідники від-

носять до раннього періоду ямної культури (хут. Бикове, Репін). За найновішими дослідженнями на Україні середньостогівські племена відіграли вирішальну роль у формуванні давньоямної культури³².

Роль і значення середньостогівської культури в історії Європи, на наш погляд, не обмежується лише цим. Треба думати, що середньостогівські племена мали певний вплив на формування культур шнурової кераміки взагалі. Як відомо, у вітчизняній і зарубіжній літературі все частіше з'являються твердження, що культури шнурової кераміки формувалися під впливами, що йшли з степових просторів Східної Європи. Деякі автори пов'язують ці впливи з пам'ятками усатівського типу, але більшість дослідників вбачають першоджерело складання культур шнурової кераміки в матеріалах давньоямної культури (М. Гімбутас, М. Я. Мерперт, А. Х. Халіков).

Не розглядаючи докладно це питання, зазначимо, що вивести керамічний тип тонкостінного посуду з високою шийкою, прикрашеного шнуровим і гребінцевим орнаментом, який є типовим для ранніх культур шнурової кераміки (середньодніпровської культури одиночних могил), з кераміки давньоямної культури нам здається не можливим. Не виключена можливість, що тепер, після відкриття нових комплексів середньостогівської шнурової кераміки епохи енеоліту, які передували давньоямній і були її генетичною підосною, розв'язання проблеми походження культур шнурової кераміки слід пов'язувати ще з доямними періодами в історії первісних племен Європи. Остаточне вирішення цього питання потребує, однак, накопичення нових матеріалів по енеоліту України і сусідніх територій.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ И ХРОНОЛОГИЯ СРЕДНЕСТОГОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Памятники среднестоговской культуры — поселения (Средний Стог II, Стрильчая Скеля, Деревка, Молухов Бугор, Александрия, Домоткань и др.), могильники (Александрия, Деревка, Яма, Петро-Свистуново, Чапли и др.), клады (Игреньский, Староорлицкий) и отдельные находки (Миневский Яр, Сунка, Мокрая Калгирка, Остапье, Новочеркасск и др.) — известны в степной и лесостепной части Украины от долины Ингульца до низовья Дона. Родственные памятники получили распространение в степной части Восточной Европы и далее на восток вплоть до Нижнего и Среднего Поволжья (Быково).

Орудия труда, предметы вооружения и украшения среднестоговской культуры изготовлены из кремня, камня, рога, кости и меди. Из кремня и камня — клиновидные, шлифованные топоры. Кремневые ножи — на крупных ножевидных пластинах. Кремневые острия стрел и копий, преимущественно треугольной формы, двусторонне обработаны. На поселениях и в могильниках часто встречаются мотыговидные молоты и клевцы из рога оленя. Известны медные украшения (пронизки, бусы, браслеты и пр.).

Керамика представлена остродонными, высокогорлыми горшками и плоскодонными мисочками. На позднейшем этапе культуры появляются горшки с плоским дном. Орнамент, состоящий из горизонтальных рядов или вертикальных колонок, наносился различными штампами (гребенчатым, «скобочным») или оттисками веревки. Узор обычно покрывает только шейку и плечики горшка.

³² В. Н. Даниленко. О ранних звеньях..., стор. 128; Д. Я. Телегин. Вказ. праця; О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962.

В комплексе деревского поселения имеются предметы глиняной пластики (женские статуэтки и фигурки животных).

Основное занятие среднестоговских племен — скотоводство (коневодство).

Могильники бескурганые. Умерших хоронили в индивидуальных неглубоких ямах или примитивных каменных ящиках на спине в скорченном положении. При скелетах, окрашенных охрой, встречаются кремневые и каменные орудия труда, медные и костяные украшения, редко — глиняные сосуды.

Абсолютный возраст среднестоговской культуры — вторая половина IV — первая половина III тысячелетия до н. э. — определяется на основании находок в среднестоговских комплексах импортной трипольской керамики этапа В—С/1 (Игрень, Дерейвка, Стрильчая Скеля и др.) и типологического сопоставления с материалами соседних территорий (Солончены). На основании стратиграфических данных и типологического анализа в развитии среднестоговской культуры можно выделить два основных периода: I — «среднестоговский» или «волошский», «дошнуровой»; II — «деревский», шнуровой. Среднестоговскую культуру непосредственно сменяет древнеямная, генетически тесно с ней связанная.